УДК 504.3+911.2

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ВІДНОСИНИ (1648–1657 рр.)

Валентин КРИСАЧЕНКО
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу геополітики та глобалістики ННДІУВІ

Анотація. *Українсько-московські відносини – одна із найважливіших сторінок в історії України. У статті автор досліджує українсько-російські домовленості 1648–1657 рр. та їхні наслідки для України; аналізує Переяславську угоду, зокрема версії її трактування в історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбилися Визвольна війна і переяславські події. Крім того, розглядаються концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди, що сформувалися в історіографії. Також аналізуються «Статті про устрій Війська Запорозького» Б. Хмельницького та «Коломацькі статті», що були ухвалені при обранні гетьмана Івана Мазепи.*

Ключові слова: *дипломатичні домовленості, Переяславська угода, українсько-російські договори, соціально-економічний устрій Української Козацької держави, геополітичні процеси.*

УКРАИНСКО-МОСКОВСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1648–1657 гг.)

Валентин КРЫСАЧЕНКО
доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом геополитики и глобалистики ННИИУВИ

Аннотация. *Украинско-московские отношения – одна из важнейших страниц в истории Украины. В статье автор исследует украинско-российские договоренности 1648–1657 гг. и их последствия для Украины; анализирует Переяславское соглашение, в частности версии его трактовки в исторической науке каждой нации и государства, на развитии которых отразились Освободительная война и переяславские события. Кроме того, рассматриваются концептуальные оценки сущности и последствий заключения Переяславского соглашения, сформировавшиеся в историографии. Также анализируются «Статьи об устройстве Войска Запорожского» Б. Хмельницкого и «Коломацкие статьи», которые были приняты при избрании гетмана Ивана Мазепы.*

Ключевые слова: *дипломатические договоренности, Переяславское соглашение, украинско-российские договоры, социально-экономический уклад Украинского Казацкого государства, геополитические процессы.*

THE UKRAINIAN-MOSCOW RELATIONS (1648–1657)

Valentyn KRYSACHENKO
Doctor of Science in Philosophy, Professor,
Head of Department of Geopolitics and Global Studies of NRIUSWH

Annotation. *The Ukrainian-Moscow relations are the most speculative subjects for discussion of the history of Ukraine. The Ukrainian-Russian agreements and their consequences for Ukraine are researched in the article. Author analyzed The Treaty of Pereiaslav, in particular versions of its*

interpretation in historical science of each nation and state which were influenced by Liberation war and event in Pereiaslav. Besides author suggested historical conceptualization of essence and consequences of The Treaty of Pereiaslav. The paper considers also «Articles on Structure of Zaporizhian Cossack Army» by B. Khmelnytskyi and «Kolomatski Articles» which were adopted during the elections of the hetman Ivan Mazepa.

Key words: *diplomatic arrangements, The Treaty of Pereiaslav, Ukrainian-Russian contracts, social and economic structure of the Ukrainian Cossack state, geopolitical processes.*

Справжні взаємини України і Московії були досить інтенсивними з вкрай, на жаль, негативними наслідками для України. На початку XVII ст. відбулося декілька козацьких походів (у складі польського війська) на Москву. Водночас історики згадують про ряд українських посольств до московитів з метою налагодження дружніх стосунків: весна 1620 р. – посольство гетьмана Петра Сагайдачного на чолі з Петром Одинцем; осінь 1624 р. – посольство митрополита Йова Борецького на чолі з луцьким єпископом Ісаакієм Борисковичем; 1621 – 1626 рр. – посольство київського братства з проханням про грошову допомогу; 4 травня 1630 р. – звернення київського митрополита Петра Могили до царя з пропозицією організувати у Москві слов'яно-грецьку школу тощо [*2*].

Названі події – це звична практика у відносинах між сусідніми державами, причому далеко не інтенсивна і не на найвищому рівні. Інша справа – спілкування між Україною і Москвою у роки Визвольної війни 1648 – 1657 рр., адже йшлося про існування Української Держави.

На цей час припадає найінтенсивніший період українсько-московських дипломатичних перемовин. Північна держава давно накинула оком на «багаті» провінції Речі Посполитої і хотіла використати цей зручний час для посилення свого впливу на Україну і Білорусію.

Спілкування на рівні послів відбувалося постійно, причому за ініціативою обох сторін. Вже в січні – березні 1649 р. пройшли переговори в Москві послів Б. Хмельницького на чолі з полковником С. Мужиловським про надання Україні воєнної і політичної допомоги. 24 травня 1649 р. до Москви завітав чигиринський полковник Ф. Вешняк з пропозицією про спільні дії проти поляків. А перед тим, 17 квітня 1649 р., до Чигирина прибуло московське посольство на чолі з Г. Унковським, у листопаді того ж року – московське посольство під керівництвом Г. Неронова та Г. Богданова.

У серпні 1651 р., після декількох поразок від поляків, Б. Хмельницький відіслав своїх посланців – полковників С. Савича, Л. Мозира та І. Ничипоренка – до Москви. Москва відповідає через рік, у червні 1652 р., посольством на чолі з В. Унковським та А. Ардаб'євим. У грудні того ж року у Москві С. Богданович-Зарудний веде перемовини про умови переходу Війська Запорозького під московський протекторат. У квітні – травні 1653 р. Б. Хмельницький відправляє до Москви посольство під керівництвом С. Мужиловського і К. Бурляя, у серпні туди ж відправляється делегація Г. Яцкевича та П. Абрамовича. У вересні – вже до Богдана Хмельницького – московське посольство Ф. Стрешнєва і М. Бредихіна.

Нарешті позиції обох сторін визначилися, і вони приступили до укладання офіційних угод. 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві прийняв рішення

про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя. Відповідно в Україну прибуло московське посольство на чолі з В. Бутурліним, у присутності якого 8 січня 1954 р. у Переяславі козацька рада присягнула (в далеко не повному складі) на вірність царю.

Існує принаймні три документи, достовірність яких не підтверджена і донині, що дають уявлення про зміст Переяславської угоди: «Список съ писма с билоруского писма со статей, каково прислали запорожские посланники Самойло Богдановъ до Павел Тетеря, марта в 14 день 162», «Царська Жалована Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому, передана через послів: Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві» та «Статьи, постановленныя въ Москві тъс посланцами Гетмана Хмельницькаго». Всі документи датовані 27 березня 1654 р.

Безпосередньо перед цим у Москві побувало українське посольство на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і полковником П. Тетерею з визначення статусу Війська Запорозького у складі Російської імперії. І це головне: йдеться не про протекторат Москви над Україною, а лише про своєрідне «покровительство» над військом. Ні про яку міждержавну угоду мова взагалі не велася.

Повернімося до українсько-російських домовленостей. У листі Б. Хмельницького від 26 травня (5 червня) 1654 р. із Чигирина до патріарха Никона насамперед йшлося про підтвердження демократичних прав українців та незалежності Української держави, її права самостійно вирішувати свої проблеми, включно з проблемами на міждержавному рівні, недоторканість її православних та народних звичаїв тощо. У відповідь Москва пообіцяла багато, але, на жаль, не виконала практично нічого. І взагалі не збиралася виконувати: від «вас» – присяга, від нас – «веління»; від «вас – послух», від «нас – наказ». Це була величезна помилка Б. Хмельницького, коли він військово-політичну угоду освятив церковною присягою.

Гетьман звертається з проханням, щоб цар московський, за поданням патріарха Никона, зберіг status quo у відносинах українського і московського християнства та «своїми грамотами государскими тиє всі права, привілеї, свободи і добре їх утвердити, по чину і обичаю древнему, на віки». А щодо нападів московської сторони на «нечинність» київського християнства гетьман однозначно відповів заперечливо: «…сему не вірте всячески і прочіїм по сих клеветам» [*4*, 92–94]. Названий документ виразно засвідчує бажання української сторони досягти рівноправних стосунків з Москвою.

Безпосередніми наслідками Переяславської угоди для України стало утвердження Української Козацької держави як правової автономії і суб'єкта міжнародних відносин, її легітимація; відбувся розрив стосунків з польсько-литовською Річчю Посполитою; створені передумови для поглиблення процесів інституалізації державного устрою та системи влади в Україні. Незважаючи на свою суперечливість, зазначені процеси розвивалися до першої третини XVIII ст. у конструктивному руслі. Пізніше посилилися процеси колонізації Української Козацької держави, відбулася її повна ліквідація; почалася русифікація українського етносу, його денаціоналізація, трансформація Української православної церкви, втрата нею автономності.

Переяславські події суттєво вплинули на розвиток геополітичних процесів, розстановку сил на карті Європи. Істотно зміцнилися позиції Московської держави. Виникли передумови її перетворення на одну зі світових імперій, посилення російської експансії на Захід та Південь. Почався занепад Речі Посполитої. Водночас відбулося значне послаблення політичної сили і ваги Оттоманської Порти та її васала – Кримського ханства, посилення впливу Священної Римської імперії, започатковано політичне перевлаштування Балкан.

В історичній науці кожної нації та держави, на розвитку яких відбилася Визвольна війна і переяславські події, сформувалися власні версії трактування цих подій. Польська класична й модерна історіографія розглядає їх як «фатальне непорозуміння», «прикру випадкову помилку», котра не тільки призвела до втрати коронних земель Речі Посполитої, а й не пішла на користь Україні.

Російські історичні школи зазвичай трактують події Переяславської ради в позитивному ключі: як «збирання» історичних земель Русі та залучення «малоросійських земель» до загальних процесів російського імперського поступу.

Українська народницька та національно-державницька історична традиція розглядає Переяславську угоду як «початок кінця» державних інституцій політичної суверенізації України, що, у свою чергу, загальмувало формування української нації. Особливо наголошується на міжнародно-правовому аспекті, зокрема, на проблемі підробки та фальсифікації московських копій договору.

Радянська історіографія надала Переяславу соціально-політичного підтексту та значення символічної, знакової події, з якої почалося «об'єднання трьох братніх народів» з єдиною вірою та етнокультурним корінням.

У контексті зазначених підходів в історіографії сформувалися такі концептуальні оцінки сутності й наслідків укладення Переяславської угоди:

1) тлумачення Переяславської угоди як «возз'єднання» двох союзних держав або «возз'єднання» двох братніх народів. Таке обґрунтування було необхідне російським політикам для виправдання процесу інкорпорації українських земель, їх приєднання до складу Росії;

2) Переяславська угода – акт приєднання. Згідно з цим тлумаченням Переяславська угода розглядається як подія, що призвела до згубних наслідків – повної інкорпорації України до Московської держави;

3) Переяславська угода – договір васалітету. Відповідно до цієї думки Б. Хмельницький намагався встановити властиві для світогляду і політичної культури тієї доби відносини васально-сюзереніальної залежності для отримання воєнно-політичної допомоги з боку Москви для розв'язання політичних і міжнародних проблем;

4) Переяславська угода являє собою релігійну угоду для підтримки православ'я. Тобто договір тлумачиться як встановлення союзних відносин між рівноправними партнерами-державами у формі міждержавної (персональної) унії, в якій Московська держава перебрала на себе роль гаранта і покровителя православ'я. Прихильники цієї версії наполягають на конфесійній тотожності населення України та Московської держави й водночас – на експансіоністських прагненнях католиків, посилених підтримкою польської корони;

5) Переяславська угода – це тимчасовий воєнний альянс. Згідно з цим (подібним до пункту 3) поглядом Переяславська угода була лише тимчасовим, по суті, рівноправним альянсом, покликаним розв'язати спільними зусиллями актуальні суспільно-політичні проблеми. Проте його реальним наслідком стало порушення Москвою існуючих міждержавних домовленостей і поступова політична, економічна та духовно-культурна інкорпорація українських земель.

Очевидно, що найбільше наукових підстав має остання (з поправкою на те, що відповідний альянс фактично не був рівноправним) оцінка сутності Переяславської угоди, її визначення як ситуативного воєнно-політичного та релігійного союзу між Московською та Українською Козацькою державами.

Внутрішня соціально-економічна ситуація та становище України у світі вимагали організації дієвого функціонування всіх ланок (знизу доверху) виконавчої влади, а відтак – зміцнення гетьманської влади. Важливу роль у цьому відіграли «Статті про устрій Війська Запорозького» Б. Хмельницького, якими визначалися основи розбудови Української незалежної держави, передбачалася недоторканність державного устрою у політико-адміністративній, судовій сферах, сфері соціальних відносин тощо. Спираючись на це, Б. Хмельницький вимагав від полкових і сотенних органів виконавчої влади беззаперечного виконання своїх розпоряджень і наказів. Гетьман скликав ради, брав активну участь в обговоренні й ухваленні рішень, що приймалися ними, контролював судочинство, організовував фінанси, очолював військо та визначав зовнішньополітичний курс уряду.

У своїх державотворчих задумах Б. Хмельницький спирався, з одного боку, на українські традиції, елементи громадянського суспільства та республікансько-демократичні засади Запорозької Січі, а з другого – на передові європейські здобутки. Фактично йшлося про створення в Україні президентської (гетьманської) республіки. Гетьман залишався виборною особою, хоча деякі з них (зокрема, сам Богдан Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа та Кирило Розумовський) виразно тяжіли до монархічної моделі влади. Виборність панувала й на інших рівнях та гілках державної влади. Самого гетьмана обирала Генеральна рада, вона ж могла і позбавити його повноважень. Загалом Б. Хмельницький усі свої здібності, силу й авторитет використовував для зміцнення державності України, утвердження її незалежності.

Прогресивний характер мала діяльність Б. Хмельницького у сфері економічного життя України. Запроваджувалася політика вільної торгівлі, що стимулювало український експорт і в цілому торгівлю між державами, купцям і ремісникам надавалися різноманітні пільги. Це мало позитивні економічні наслідки. За оцінками відомого українського вченого М. Слабченка, «хліб, який тодішня Польща експортувала в Західну Європу, був українським». У Козацькій державі було створено принципово нову податкову систему з різноманітними ставками податків, завдяки чому у воюючій країні утримувався бездефіцитний бюджет. За гетьманства Б. Хмельницького було запроваджено найнижчі імпортні тарифи в усій Європі того часу. Державне керівництво чітко усвідомлювало вигідне геополітичне

становище України і вміло використовувало його, поповнюючи бюджет транзитним (перевізним) податком. Таким чином, національно-державні ідеї наповнювалися соціально-економічним змістом, що переважно відповідав інтересам більшості населення України. Важливо враховувати й прагнення Козацької держави до об'єднання Правобережної та Лівобережної України, забезпечення її соборності.

Загалом соціально-економічний устрій Української Козацької держави був розвиненішим, ніж у Московській державі, де існувало кріпацтво, та в Речі Посполитій. За роки Визвольної війни було ліквідовано жахливу кріпосну залежність селян, їхню примусову підневільну працю. У 1648 р. в Україні проголошено економічний устрій, що базувався на засадах «вільної праці та занять». На історичну арену вийшли дрібний власник-козак, міщанин та звільнений від панської залежності холоп, праця яких базувалася на матеріальних стимулах. Розвивалося ремісництво, почала складатися козацька буржуазія. Що стосується державної служби, то вона спиралася на землю, яка давалася тому чи іншому урядникові за виконання чиновницьких функцій. За наявними оцінками, Хмельниччина не лише переконує в можливості відтворення на той час в Україні буржуазно-демократичної держави європейського зразка, а й вказує на шлях, яким могла б розвиватися Українська Козацька держава. Підпорядкування України Московській державі унеможливило саме такий перебіг подій на майбутніх теренах нашої країни. У подальшому Російська імперія трансформувала українську суспільно-політичну реальність в елемент великоруської шовіністичної системи.

У середині XVII ст. Україна, знекровлена і виснажена тривалою боротьбою з Польщею, оточена з усіх боків економічно та військово потужнішими ворогами, змушена була шукати союзників. Влітку 1653 р. Польща утворила антиукраїнську коаліцію з Валахією, Молдавією і Трансільванією. Союз України з татарами вичерпав себе. З впливових сусідів лишилася лише Московська держава. Б. Хмельницький зрозумів, що Україна опинилася у пастці: якби їй навіть вдалося дати відсіч Польщі, ситуацією негайно скористалася б Порта чи те ж саме Московське царство. Україна була б ними загарбана. Тому було вирішено спробувати домовитися з Москвою про спільні дії проти Польщі, а відтак й інших ворожe налаштованих сусідів. З цією метою й було укладено угоду 1654 р., умови якої містилися в «Березневих статтях» та трьох «Жалуваних грамотах» того ж року.

Укладаючи союз з Росією, Б. Хмельницький насамперед розраховував об'єднаними зусиллями нейтралізувати Польщу і в такий спосіб (через досягнення принципово нового «розкладу сил» у регіоні) отримати можливість подальшого військово-політичного та дипломатичного маневру і на цій основі зміцнити міжнародно-правовий статус Війська Запорізького. Московська держава зі свого боку була зацікавлена в поширенні впливу на Захід, у виході до Чорного моря, створенні плацдарму для боротьби з Портою та Річчю Посполитою. Безпосередніми ж мотивами укладення договору 1654 р. для неї стало різке загострення відносин з Польщею та побоювання зближення Війська Запорізького з Портою. Враховувалася і перспектива зміцнення позицій

Московської православної церкви, яку відкривав їй альянс з Україною.

При оцінці Переяславської угоди слід враховувати те, що на тлі активної дипломатичної діяльності тогочасного українського проводу домовленість з Москвою 1654 р. була важливим, але не єдиним тактичним дипломатичним заходом у низці не менш масштабних договорів з іншими державами. Ось деякі з них:

– у лютому 1648 р. Б. Хмельницький уклав договір з кримським ханом про спільні воєнні дії;

– у лютому 1649 р. укладено аналогічний договір з турецьким султаном;

– 8 серпня 1649 р. підписано мирну угоду між Б. Хмельницьким і королем Яном II Казимиром – Зборівський договір;

– у листопаді 1650 р. – договір про нейтралітет між Б. Хмельницьким і семиградським князем;

– 18 вересня 1651 р. – Білоцерківський договір між Б. Хмельницьким і Польщею;

– у серпні 1652 р. укладено молдавсько-український воєнний союз;

– 8 жовтня 1654 р. – такий самий союз з князем Семигорода Юрієм II Ракоці;

– у жовтні 1657 р. І. Виговський уклав воєнний альянс зі Швецією;

– 6 вересня 1658 р. ним же підписано Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, за якою, зокрема, передбачалася широка автономія т.зв. Князівства Руського у складі Польщі.

Однак усім цим угодам не судилося стати визначальними міжнародно-правовими чинниками для подальшої долі України. Лише Московській державі вдалося скористатися альянсом 1654 р. як правовою підставою для посилення свого політичного впливу на Військо Запорізьке, а згодом – для нарощування своєї військової, адміністративної та фінансово-економічної влади в Україні.

На момент альянсу 1654 р. Україна і Московська держава об'єктивно були двома якісно різними, хоча й багато в чому схожими країнами. Слід зважати, що основні риси майбутнього російського імперіалізму було закладено в період монгольської зверхності. У 1237 – 1480 рр. руські землі політико-структурально входили до складу Монгольської імперії Чингізидів. Відомо й те, що Московське князівство сприйняло монгольську зверхність як природний факт. Хан Золотої Орди став для неї верховним правителем, а московські князі – його легальними намісниками. У суспільно-політичній сфері успадкованими від монгольського етносу рисами стали: тоталітарність влади, принципове невизнання індивідуальної особистості, знищення приватної власності тощо. Продовженням цих ознак були кріпацтво та общинний устрій, які впродовж кількох століть виявилися соціально-економічним фундаментом московської державності. Ці принципово значущі оцінки підтверджуються й російською історіографією, у т.ч. і сучасною. «За роки тісного контакту з татарами, – підкреслюється у виданні «Наш путь. Стратегические перспективы развития России» [6, 19], – росіяни переймають від них нейтралістську адміністративну модель, агресивну територіальну інтеграційну динаміку, геополітичну місію об'єднання земель Євразії».

Зрозуміло, що за цих умов наші народи не мали значущих глибинних мотивів для «возз'єднання». Відповідний

політичний крок був вимушеним для гетьмана. У той же час інші перспективи для Української Козацької держави були ще гіршими. У своїй промові на Переяславській раді (ретельно продуманій і адресованій «людності», «посполитим», а не дипломатам) Б. Хмельницький жодного разу не згадує про зв'язок Московського царства з Київською Руссю чи про етнічну спорідненість двох народів. Єдиний аргумент, висунутий гетьманом на користь союзу, – це віра. Натомість дипломатичне листування і тексти офіційних документів обох сторін рясніють згадками про «єдиний народ руський», «одну матір – Київську Русь», а також про те, що московський цар як «прямий нащадок Володимира Великого» повертає під свою руку загарбану Польщею «Малу Русь» «яко древніх великих князів Руських спадщину». Ці пасажі виступають юридично-правовим обґрунтуванням, легітимацією міжнародної дії, коли один з контрагентів (Військо Запорізьке) формально все ще знаходиться у підданстві іншої держави (Корони Польської). На той час ідеї спільної Великої Русі і єдиного «руського народу» не мали для українського суспільства достатньої ідеологічної ваги й циркулювали переважно в колах вищої політичної та інтелектуальної еліти.

Очевидно, що і з московського, і з українського боку альянс був суто політичною акцією: пафосна тональність та піднесена фразеологія міждержавних актів і листування диктувалися дипломатичним етикетом і формальними вимогами міжнародного права. Маючи непростий кількарічний досвід офіційних дипломатичних зносин, чітко усвідомлюючи різницю в інтересах, Військо Запорозьке і Московське царство ставилися один до одного прагматично й обережно. Згідно з домовленостями 1654 р. Військо Запорозьке вступало «під високу руку» московського царя на засадах широкої автономії, повністю зберігаючи не лише можливості внутрішнього самоуправління, але й основи свого суверенітету (гетьманський уряд мав практично необмежені повноваження у сфері міжнародних відносин, Москва зносилася з Чигирином через Посольський приказ тощо).

Надавши Війську Запорозькому воєнну та дипломатичну допомогу, Московська держава відразу ж почала активно, хоча і обережно, здійснювати експансіоністську політику щодо України. Додатковим каталізатором московських намірів стала тогочасна внутрішня соціально-економічна нестабільність Козацької держави, а також побоювання, що Україна вийде з-під московського контролю. Такого повороту подій за умов перерозподілу сфер впливу у Східній Європі та на Балканах Московська держава як впливовий міжнародний гравець допустити не могла. Під тиском Москви 17 жовтня 1659 р. гетьманський уряд Ю. Хмельницького підписав нові «Переяславські статті», що помітно звужували його повноваження в альянсі. Фактично документ заклав перші підвалини ліквідації вибореної в 1648 – 1654 рр. широкої української автономії. У подальшому царська дипломатія успішно застосовувала практику укладання окремих договорів про події повноважень зі щойно обраними гетьманами, що призводили до зменшення обсягу їхньої влади і, відповідно, посилення московського впливу в Україні. За винятком хіба що «Рішительних пунктів» Д. Апостола 1728 р., у всіх інших «Статтях» виразно

проглядається тенденція до нівелювання не лише політичної, а й соціально-економічної автономії Гетьманщини у складі Московського царства.

Однією з головних причин такого розвитку подій стала незавершеність і неструктурованість політичної системи українського суспільства, його внутрішня роз'єднаність та неконсолідованість. На початку XVIII ст. фактично втратило свою об'єднувальну функцію українське козацтво. Для ствердження національної державності, солідаризації суспільства тоді була конче необхідна хоча б відносна зовнішньополітична стабільність, послаблення експансії й тиску з боку потужних сусідів, внаслідок чого Україні, розташованій на перетині їхніх геополітичних інтересів, доводилося постійно воювати. Особливо руйнівною для української державності була тактика Москви, спрямована на розпалювання ворожнечі у середовищі української шляхти і козацької старшини, розколотої на угруповання з різними (російськими, польськими, кримськими, турецькими, шведськими) орієнтаціями.

Посилено інспірована ззовні боротьба шляхетсько-старшинських партій щоразу (до початку XVIII ст.) призводила до руйнівних для народу й держави повномасштабних громадянських воєн (гетьманування І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи), а точніше, до однієї такої війни, що, періодично спалахуючи, жевріла в українському суспільстві протягом кількох десятиліть. Ці внутрішні чвари швидко виснажили Україну до критичної межі, що було абсолютно неприпустимим у тій ситуації. У 1667 р., користуючись слабкістю гетьманського уряду, Московська держава просто проігнорувала його позицію й уклала з Польщею Андрусівське перемир'я (в основах своїх закріплене «Вічним миром» 1686 р.), у якому, зокрема, був зафіксований поділ сфер впливу обох держав на українських територіях. В умовах внутрішньої неконсолідованості й нестабільності України це практично відразу призвело до її довгострокового розколу на Правобережну та Лівобережну з окремими урядами, повнота влади яких ставала дедалі більш примарною. Цілком очевидно, що все це істотно загальмувало націогенез та державотворчі процеси. Зазначені процеси і досі впливають на баланс політичних сил і визначення ними геостратегічних орієнтирів України.

Свою позицію у відносинах з Україною Москва яскраво продемонструвала в 1768 р., коли селяни й козаки Правобережної України здійснили спробу самостійно звільнитися від панування Польщі. Головну роль у придушенні повстання відіграла саме Росія. Скориставшись довірою керівників повстання, росіяни заарештували їх і видали полякам. Спільними зусиллями російських і польських військ повстання було жорстоко придушене, а панування Польщі на Правобережжі повністю поновлено. Загалом у другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст. Росія завдала Україні смертельного удару: значно звузила її суверенітет, розколола навпіл і віддала (з власних геополітичних міркувань) значну її частину під владу Польщі. Саме тоді Україна, ставши південно-західним форпостом Росії, вперше виступила у незавидній ролі плацдарму воєнних дій Російської імперської держави, яка завжди воювала за свої, а не за українські інтереси.

Імперська політика Росії в Україні мала катастрофічні наслідки – народжена

в національно-визвольній боротьбі українського народу Українська Козацька держава перестала існувати. Однією з причин цього стала втрата державницьких ідеалів насамперед керівною верхівкою України, яка з часом розірвала зв'язок зі своїм народом і поступово злилася з загальноімперськими елітами. «Одомашнення» української еліти і насамперед козацької знаті шляхом надання їй дворянського стану та інших привілеїв стало наріжним каменем російської політики в Україні, яка у різних формах здійснювалася впродовж багатьох століть, у т.ч. й в умовах колишнього СРСР.

Після Переяслава дипломатичні перемовини між Україною і Московією практично зійшли нанівець. Контакти переважно зводилися до використання козаків у спільних військових акціях та посиленого адміністративного впливу Москви в Україні. Так, взимку 1655 р. московсько-козацьке військо билося з польсько-турецькою армією під Охматовим, у липні того ж року спільно з донцями запорожці сильно потривожили Кримське ханство, а в серпні московсько-козацьке військо здійснило успішний похід на Литву, включно із захопленням Вільно, Ковно, Гродно. Під час цієї війни московсько-козацьким військом 19 вересня 1655 р. під Городком в Галичині було розгромлене польське військо.

Втім уже 28–29 червня 1659 р. українським козацтвом була вщент розбита московська армада. Та на Україні запанував розбрат між прихильниками І. Виговського та Ю. Хмельницького, чим вкотре з користю для себе скористалася Москва. І не в останню чергу це пов'язано з промосковською орієнтацією нового гетьмана Ю. Хмельницького.

Юрій (Георгій) Хмельницький, син Богдана Хмельницького, обіймав гетьманське достоїнство двічі: спочатку протягом місяця у липні – серпні 1657 р., до 26 серпня, коли Генеральна рада у Корсуні підтвердила обрання гетьманом Івана Виговського, і в 1659 – 1663 рр., аж до зречення булави і постригу у ченці. Людина поступлива і «стероризована московськими боярами» [*7*], Ю. Хмельницький мусив у 1659 р. підтвердити московську орієнтацію, що й було вчинено в Переяславі.

Хоча супротивна сторона подавала справу так, нібито йдеться лише про підтвердження акта 1654 р., насправді ж, за висловом М. Грушевського, «замість автентичних статей, московські дяки підсунули українській стороні довільну переробку-фальсифікацію». За цією угодою гетьман істотно обмежувався в правах: після обрання мусив їхати на затвердження до царя, Україна позбавлялася права вести міжнародні зносини, істотно зростали податки в московську казну. «Присяга» – урочиста обіцянка гетьмана, старшини і черні бути вірними царю. Сама стилістика та дух тексту однозначно свідчать, що його було складено в кремлівських палатах [*3*, 310–312].

«Присяга по святій непорочній Євангельській заповіді гетьмана Георгія Хмельницького» складена цілком у вірнопідданському стилі: «Мені, Гетьманові Георгію, з полковниками, сотниками і зі всякими чиновними людьми та всяких чинів людьми усього Запорозького війська бути невідступно навіки під царської величності високою рукою і служити вірно йому, великому государеві, і государевому його синові, нашому государю, добровірному царевичу Олексію Олексійовичу, всієї Великої, Малої та

Білої Росії, і їхнім наслідникам та стояти на всякого його государевого ворога за його господарським повелінням без усякої зради…» [*5*, 131].

«Присяга» була офіційним підтвердженням українською стороною в особі гетьмана Ю. Хмельницького «Договірних статей» від 17 жовтня 1659 р. Ю. Яковлєв, відомий український історик, докладно проаналізував відмінності, які містилися між т. зв. «Переяславськими угодами» і «Договірними статтями» Ю. Хмельницького [*9*].

Новий зміст документа проглядається з самого початку: «Чтобъ Царское Величество пожаловать изволилъ» – імперська пиха проступає з усією повнотою. І далі на такий самий кшталт: «Царское Величество Гетмана Богдана Хмельницкаго пожаловал…», «Его Царское Пресветлое Величество пожалует Гетмана по чину, булаву и знамя, и на Гетманство свою Государеву жалованною грамоту дати ему велитъ». І досі не можна зрозуміти, як вільна, незалежна українська влада, уславлена численними звитягами, могла прийняти відвертий цинізм «воссоєдінітельного» партнера. І просто брутальними виглядали слова московського хана-царя щодо християнського владики в Україні: «И Царское Величество пожаловал Митрополиту на маетности его которыми онъ ныне владеет, Свою Государственную жалованную грамоту дать велел». Мовляв, даю тобі те, що й так уже твоє.

Ще одну велику поступку українська сторона зробила 11 жовтня 1665 р., коли були ухвалені т. зв. «Московські статті» – договірні умови між московським урядом і гетьманом І. Брюховецьким. Царські воєводи отримали право керувати практично у всіх великих містах України, а фінансово-економічна система України підпадала під контроль Москви. Таким чином, після втрати політичної Україна поступово обмежувалася і в своїй адміністративно-територіальній та фінансово-економічній самостійності.

Таким чином, після Руїни Україна стала легкою здобиччю для сусідів. Настав час, коли Москва українські «справи» вирішувала, не радячись з Україною або навіть не ставлячи її до відома взагалі. Яскравим прикладом цього є російсько-польський договір про «Вічний мир» 1686 р.

Україна як сторона переговорів з цих статей була виключена повністю: «За турецькі неправди володарі (Московські царі Іоанн і Петро), з братерської своєї любові до короля (польського) і запрошення цісаря, і венеціанської республіки, розривають перемир'я з султаном і ханом кримським, і встановлюють з королем, і республікою (венеціанською) проти невірних вічний оборонний і на весь час війни наступальний союз. У наступному році російські війська зобов'язані піти проти кримців, польські у той самий час наступати на турків і білогородських татар. Одній же стороні без іншої не миритися…» [*1*, 229–230].

Чи не найостаннішою спробою налагодити українсько-московські стосунки стали «Коломацькі статті». Вони були ухвалені при обранні гетьмана І. Мазепи, що сталося біля ріки Коломак, притоки Ворскли, 25 липня 1687 р.

В їх основу покладені «Глухівські статті» 1669 р., прийняті в часи гетьмана Д. Многогрішного, з доповненнями, зробленими в часи гетьмана І. Самойловича. Права України як суверена у цих статтях були урізані ще більше, ніж у попередніх угодах. Зокрема, визначався

30-тисячний реєстр, Україні не дозволялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами, її зобов'язували дотримуватися миру з Польщею, московські залоги вже мали бути навіть у гетьманській столиці – Батурині тощо.

У «Коломацьких статтях» йдеться також про українсько-кримські взаємини, найважливішою вимогою до них було зобов'язання України посилати у разі потреби свої війська на війну з Кримом. Ось як про це сказано у тексті статей: «Та гетьманові ж і старшині, великим государям і великій государині, їх царській пресвітлій величності, службу свою і старання проявити; для відтиснення і стримування Криму і від походів їх кримських орд як на великоросійські, так і на малоросійські міста війною, зробити на цій стороні Дніпра проти Кодака шанець, подібно до того, як і Кодак; а на ріці Самарі, і на ріці Орел, і на гирлах річок Берестової і Орчика побудувати міста, і заселити малоросійськими жителями, і про це послати в усі тамтешні міста універсали, щоб жителі на цих місцях, хто захоче, поселення свої мали без усяких перепон».

З тексту договору для української сторони, попри всю зневагу Москви до своїх колишніх союзників, проступає виразна річ: земля, яку захопила Росія, була українською, і українцями ж вона мусила її заселити, щоб навести там будь-який лад.

Наприкінці XVII ст. різко загострилася боротьба між державами за панування на Чорному морі. Російська імперія, вперто намагаючись зачепитися бодай-де на ньому, здійснювала військовий похід один за одним: у 1690 р. – на Очаків та Кизикермен, у 1691 р. – на Аккерман, у 1692 р. – знову на Кизикермен, у 1694 р. – на Очаків та Буджак. Але через Перекоп взяти Крим не вдалося; тоді Петро I у 1695 р. організовує похід на Азов, який знову закінчився поразкою. Лише влітку 1696 р. після тривалої облоги ця турецька фортеця у гирлі Дону була захоплена росіянами. Так Москва вийшла на Кримське ханство фактично з тилу, у зв'язку з чим уже стало легше чинити тиск на Туреччину.

Як відомо, держави Священної ліги особливих поступок від Порти не добилися: укладений у 1699 р. договір про мир між Австрією і Польщею, з одного боку, та Портою – з другого, фактично зберіг між ними статус-кво. Натомість перемир'я між Росією і Туреччиною, укладене 3 липня 1700 р. у Константинополі, давало Росії виразні здобутки. Туреччина поступалася на її користь фортецею Азов разом із прилеглими районами узбережжя Азовського моря; Москва звільнялася від порічної сплати данини кримському хану; у Константинополі отримував постійний осідок посланець царя з правами і привілеями «інших друзів Сяючої Порти». Низка положень торкалася і регулювання кримсько-українських стосунків. Зокрема, передбачалася смертна кара козакам за походи у мирний час на турецькі та татарські терени; козаки отримували право полювати на звіра і рибалити аж до гирла Дніпра включно; від Січі до Чорного моря зносилися усі військові укріплення, причому ті з них, які захопила Росія у турків і татар (Тавань, Кизикермен, Нусрет-Кермен, Шагінкермен), мали бути зруйновані вщент. Водночас мешканці кримської землі, «за звичаєвим правом», могли користуватися поцейбічними приперекопськими землями: рубати дрова, тримати бджіл, косити

сіно, вивозити сіль, ловити рибу і звірів тощо, причому безмитно і неоподатковувано. По суті, йдеться про спільне використання українськими та татарськими громадами ресурсів Приазовського краю.

Але самим козакам повністю було відмовлено у правах повноцінної договірної сторони, їм належало лише виконувати умови Константинопольського договору, причому щодо українців всі «потішні» слова були повністю відкинуті:

Стаття ІІ договору передбачала: «У Дніпра-ріки заселені містечка Тавань, і Кизикермень, і Нусрет-Кермень, і Шагінкермень хай будуть зруйновані з такою умовою, щоб надалі ніколи на цих місцях містечкам і ніякому поселенню не бути; а названі міста з своїми землями, як до цієї війни було, знов у володіння Оттоманської держави від його священної царської величності хай повернуться і в володінні Оттоманської держави хай залишаються» [*8*, 358–359]. Отже, Константинопольський договір 1700 р. знову зафіксував українсько-турецький союз, але цього разу – шляхом знищення всієї запорізької присутності на наших землях на користь, звісно, московської сторони. Так, Україна вкотре стала розмінною монетою в іграх імперій.

«Стаття VIII. Священній царській величності підкорені і піддані, чи москвичі, чи козаки, чи інші, по кордонах мусульманських, – таманських, і кримських, і інших, і підданим їх ніяких наскоків і неприємностей хай не творить, а неспокійні і свавільні козаки чайками, і суднами хай не виходять на Чорне море і нікому збитків і шкоди хай не причиняють…» [*8*, 355–356].

Так, фактично останній раз українська сторона була згадана в московських угодах як така, яка ще «заслуговувала» на це. Надалі Україна як суб'єкт міжнародних стосунків практично повністю випадає з поля зору Москви, але залишається для неї як об'єкт власного користування і користі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А.Р. История Крыма. – М.: Межрегиональный центр, 1997. – С. 229–230.

2. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.

3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 310–312.

4. Крисаченко В.С. Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 92–94.

5. Літопис Самійла Величка [пер. Валерій Шевчук]. – К.: Дніпро, 1987. – С. 131.

6. Наш путь. Стратегические перспективы развития России. – М., 1999. – С. 19.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. І: До середини XVII століття.

8. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. І: З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / [за ред. О.І. Гуржія]. – К.: Рад. школа, 1959. – С. 358–359.

9. Яковлєв Ю. Переяславська угода 1654 р. – Нью-Йорк, 1964.

REFERENCES

1. Andreev A.R. Istoriya Kryma. – M.: Mezhregionalnyy tsentr, 1997. – S. 229–230.

2. Verstiuk V.F., Dziuba O.M., Repryntsev V.F. Ukraina vid naidavnishykh chasiv do sohodennia. – K.: Naukova dumka, 1995. – 688 s.

3. Hrushevskyi M. Iliustrovana istoriia Ukrainy. – K.: Nauk. dumka, 1992. – S. 310–312.

4. Krysachenko V.S. Ukrainoznavstvo: khrestomatiia-posibnyk: y 2 kn. – K.: Lybid, 1997. – Kn. 2. – S. 92–94.

5. Litopys Samiila Velychka [Per. Valerii Shevchuk]. – K.: Dnipro, 1987. – S. 131.

6. Nash put. Strategicheskie perspektivy razvitiya Rossii. – M., 1999. – S. 19.

7. Polonska-Vasylenko N. Istoriia Ukrainy: y 2 t. – K.: Lybid, 1992. – T. I: Do seredyny XVII stolittia.

8. Khrestomatiia z istorii Ukrainskoi RSR. – T. I: Z naidavnishykh chasiv do kintsia 50-kh rr. XIX st. / Za red. O.I.Hurzhiia. – K.: Rad. shkola, 1959. – S. 358–359.

9. Yakovliev Yu. Pereiaslavska uhoda 1654 r. – Niu-York, 1964.

V. Krysachenko

The Ukrainian-Moscow Relations (1648–1657)

Abstract

Quite intensive relationship between Ukraine and Moskovia had negative consequences for Ukraine. Since XVII century there were several Cossack campaigns (as part of the Polish army) to Moscow. At the same time Ukraine conducted negotiations with Muscovites with the purpose to establish friendly relations (during 1620–1630). The most intensive period of the Ukrainian and Moscow diplomatic negotiations was during 1648–1657 as the question was the existence of the Ukrainian State. Ambassadors contacted constantly with initiative of both sides. When positions of both sides were defined they started signing official agreements. On January, 8 in Pereiaslav the Cossack Council (not full) sweared allegiance to tsar. Establishment of the Ukrainian Cossack State as legal autonomy and subject of the international relations and its legitimation was one of the consequences of the Treaty of Pereiaslav. The Treaty also led to rupture of relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth and provided intensification of processes of institutionalization of the state system and administrative authorities in Ukraine. The mentioned processes had been developing in a constructive way till the first third of the 18th century. Later the processes of colonization of the Ukrainian Cossack State increased and finally it was completely destroyed. One of the reasons was the loss of state ideals by Ukrainian administrative authorities which broke relation with the Ukrainian society and gradually merged with all-imperial elites. That provided the process of Russification of the Ukrainian ethnos, its denationalization, transformation of the Ukrainian Orthodox Church, loss of its autonomy. The Pereiaslav Treaty influenced on development of geopolitical processes, alignment of forces on the map of Europe. Actually for the last time Ukraine was mentioned in the Constantinople Treaty in 1700. Later Ukraine as a subject of international relations was out of attention of Moscow, but remained for it as valuable object of own use and violence.